

Kafkasya'nın Jeopolitik Önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru Örneği

Geopolitical Importance of the Caucasus: The Example of Nagorno-Karabakh and Zangezur Corridor

Abdulvahap AKINCI * Sayime Gül KABA **

Makale Geliş Tarihi / Received :03.05.2023
Makale Kabul Tarihi / Accepted :01.06.2023

ÖZET

Tarih boyunca jeopolitik bir öneme sahip olan Kafkasya bölgesel güçlerin çatışma alanı olarak da dikkati çekmektedir. Bölge önemli ticaret yollarını da barındırmaktadır. Özellikle Ermenilerin Rusya'nın desteğini alarak bölgede istikrarsızlık kaynağı haline gelmesi ile, sorunlar daha da artmıştır. Tarihi Azerbaycan toprağı olan Karabağ ve Zengezur Koridorunun Ermeniler tarafından işgali sonrasında Türkiye ile Türk dünyası arasındaki bağ da kesilmiş olmaktadır. II. Karabağ Savaşı sonrasında Ermenilerin yenilgiyi kabul etmesi ve işgal altındaki toprakların önemli bir bölümünün kurtarılması ile yeni bir dönem başlamış oldu. Zengezur Koridorundan Türkiye ile Türk dünyasının doğrudan bağlantısının kurulması hem Türkiye hem de Türk dünyası için çok önemlidir. Bu çalışmada Güney Kafkasya ve özellikle Dağlık Karabağ ve Zengezur bölgesi tarihsel bir süreç içerisinde ele alınarak gelinen noktada önemi ortaya konmaya çalışılmıştır. Nitel araştırmanın tarihsel yönteminden faydalanılan çalışmada gelinen süreçte Dağlık Karabağ'ın Ermeni işgalinden kurtulması ve Zengezur Koridorunun inşasının Türk dünyası için stratejik olarak önemli avantajlar sağladığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Zengezur Koridoru, Karabağ, Ermenistan, Azerbaycan

ABSTRACT

The Caucasus, which has geopolitical importance throughout history, also draws attention as a conflict area of regional powers. The region also contains essential trade routes. Especially with the Armenians becoming a source of instability in the region with the support of Russia, the problems have increased even more. After the occupation of the Karabakh and Zangezur Corridor, which is historical Azerbaijani territory, by the Armenians, the ties between Turkey and the Turkish world were also cut. After the second Karabakh War, a new era started with the Armenians' acceptance of defeat and the liberation of a significant part of the occupied lands. Establishing a direct connection between Turkey and the Turkish world through the Zangezur corridor is very important for both Turkey and the Turkish world. In this study, the South Caucasus and especially the Nagorno-Karabakh and Zangezur regions were handled in a historical process and its importance was tried to be revealed at the point reached. In the study, which benefited from the historical method of qualitative research, it was concluded that the liberation of Nagorno-Karabakh from the Armenian occupation and the construction of the Zangezur corridor provided strategically essential advantages for the Turkish world.

Keywords: Zangezur Corridor, Karabakh, Armenia, Azerbaijan

* Doç. Dr. Kocaeli Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, abdulvahap.akinci@kocaeli.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-9973-1118

** Kocaeli Üniversitesi, SBE, Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, sayimegulkabayel2@gmail.com ORCID No: 0000-0002-9691-3212

GİRİŞ

“Kafkas” ya da “Kafkasya” isminin, ilk kez Yunan filozoflar tarafından kullanıldığı bilinmektedir (Şabanov, 2012: 6). Bölge jeopolitik olarak oldukça önemlidir. Kafkasya Bölgesi'nin sosyo-politik önemi, dağlık olması ve birçok vadiyi bünyesinde bulundurmasından kaynaklanmaktadır. Bu bölgenin gerek dağlık olması gerek vadilerden oluşması geçmişte o bölgede yaşayan toplulukların işgallere ya da saldırılara karşı kendilerini korumalarını kolaylaştırmıştır (Açma ve Yenişen, 2013: 132).

Kafkasya; Hazar ve Karadeniz bölgelerinin arasında doğu-batı yönünde var olan sıradağların adıdır. Kafkasya; aynı zamanda üç bölgeden oluşmaktadır. İlki, Don ve Volga nehirlerinin arasında kalan Step Kafkasya'sı; ikincisi, Büyük Kafkas Dağları bölgesi; üçüncüsü ise, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bulunduğu “Transkafkasya” (Güney Kafkasya) bölgesidir. Transkafkasya aynı zamanda ‘Küçük Kafkasya’ olarak da adlandırılmaktadır. Kafkasya kültürel olarak heterojen bir yapıdadır (Ayan, 2010: 21-22).

Kafkasya'ya politik olarak bir ülke değil, coğrafi açıdan bölge denmesi daha doğrudur. Kafkasya'nın doğusunda Hazar Denizi, batısında Azak Denizi ile Karadeniz, kuzeyinde Kuban ve Kuma nehirleri, güneyinde Türkiye ile İran bulunmaktadır (Şabanov, 2012: 9).

Burada yaşayan halk, “Kuzey Kafkas Halkı” ya da “Güney Kafkas Halkı” olarak ikiye ayrılmaktadır. Kafkas halkı genel olarak, Kafkasya yerlileri, Türk kökenliler ve Hint-Avrupa kökenliler olarak üçe ayrılmaktadır (Açma ve Yenişen, 2013: 132).

Kafkas halkının etnik yapısı ise Türk kökenli halk, Müslüman halk ve Hıristiyan halk olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Kafkasya'nın Türk ve Hıristiyan olan halkını; Gürcüler, Ermeniler, Ahbazlar, Osetler vb. oluşturur. Türk olmayıp Müslüman olan halkını ise Çeçenler, Çerkezler, Acarlar, Tatlar vb. oluşturur. Son olarak Türk topluluğunu ise Azerbaycan Türkleri, Kumuk, Karaçay, Nogay, Balkar, Kundur, Meshet Türkleri oluşturur. Transkafkasya toplumlarının hem sosyal hem kültürel açıdan birbirlerine benzemeleri, bu toplumların etnik açıdan farklılıklarının ortaya konulmasını zorlaştırmaktadır. Ancak dil kümeleri bakımından inceleme yapılması bu konu hakkında bilgi elde etmeye yardımcı olmaktadır. Transkafkasya, dünyada en değişik dil yapısına sahip bölgelerden birisidir. Bu değişik dil yapısı, ırksal çeşitlilik, tarihsel yapı ve coğrafyayla yakından alakalıdır. Kuzey Kafkasya halkının, %60'ı ‘Kafkas dilini, %20'si Slav dilini, %10'u Ural-Altay dilini ve son olarak ise %10'u İran dilini konuşmaktadır. Güney Kafkasya'da ise dil kümeleri bakımından üç dil ailesi mevcuttur: Hint-Avrupa, Türk ve Kafkasya dil ailesi (Şabanov, 2012: 18, 21).

Kafkaslar, dünyanın stratejik bağlamda önemli alt sistemleri arasında yer almaktadır. Tarihin eski dönemlerinden bu yana gerek bölgesel gerekse bölge dışı kaynaklı olarak çok sayıda çatışmanın gerçekleştiği bir alan olmuştur. Günümüzde de çatışma potansiyeli canlı bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Kafkasların çatışma potansiyelinin altında bir taraftan tarihi kökleri olan sorunların varlığı diğer taraftan da farklı kültürel kimliklerin aynı coğrafyada yaşaması, işgaller, geçiş güzergahı olması ve son zamanlarda da enerji kaynaklarının varlığı etkili olmaktadır (Üste ve Aydın, 2022: 262).

Kafkasya Bölgesi, Doğu-Batı arasında bir köprüdür, tarihin çeşitli dönemlerinde göç ve ticaret yollarını bünyesinde bulundurarak, jeopolitik konumu sebebiyle güç odağı olmuştur. Kafkasya, ekonomik ve siyasal açıdan da bütün ülkelerin dikkatini üzerine çekmektedir. 19. yüzyıl, Kuzey Kafkasya için savaş ve sürgünlerin yaşandığı bir dönemdir. Kafkasların Ruslara teslim olmasıyla sonuçlanan Rus-Kafkas Savaşı da bu dönemde gerçekleşmiştir (Açma ve Yenişen, 2013: 132).

Kafkasya Bölgesi ayrıca, Türkiye ve Rusya arasında olduğu gibi daha birçok ülke için de bir tampon bölgedir. Bu bölge, Basra körfezini kontrol edebiliyor olmasından dolayı da stratejik önem arz etmektedir. Bölge, Orta Asya ile Anadolu ekseninde olduğu gibi, Rusya'nın Akdeniz, Afrika, Ortadoğu bölgeleriyle arasında da köprü görevi görmektedir (Memmedov, 2003: 8).

Coğrafi açıdan Kafkasya, Güney ve Kuzey olarak ikiye ayrılmaktadır. Rusya Federasyonu'nun sınırlarının içerisinde yer alan özerkliği göreceli olan, Adige, Karaçay-Çerkes, Kabardin-Balkar, Kuzey Osetya, Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan Cumhuriyeti Kuzey Kafkasya bölgesi olarak adlandırılırken; Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Acara, Abhazya, Nahçıvan, Dağlık Karabağ, Güney Osetya ise Güney Kafkasya olarak adlandırılmaktadır (Avcı, 2021: 197). Güney Kafkasya'da bulunan Gürcistan, coğrafyasıyla; Azerbaycan, ekonomik etkinliği, doğal kaynakları ve demografik yapısıyla; Ermenistan, Rusya ile olan askeri birlikteliği ile önem arz etmektedir (Memmedov, 2003: 8).

Kafkasya; diğer ülkelerde enerji, petrol, doğalgaz gibi ihtiyaçların giderek öneminin artması sebebiyle dikkatleri üzerine çekmektedir. Özellikle, petrol zengini olan bu bölgede, petrolün işlenmeye başlaması, Kafkasya'nın tüm dünya tarafından tanınmasına sebep olmuştur (Açma ve Yenişen, 2013: 132).

Hazar havzası, doğalgaz ve petrol kaynakları bakımından zengindir. Bu kaynakların çoğu ve en önemlileri Hazar havzasının Azerbaycan kısmında bulunmaktadır. Azerbaycan konum olarak: Avrupa, Orta Doğu ve Asya'nın kesiştiği yeredir. Bulduğu konum Azerbaycan'ı, jeopolitik olarak önemli bir hale getirmiştir. Azerbaycan, enerji kaynaklarını buldurmanın yanında, taşımacılık imkanları, askeri stratejik coğrafya, bölgesel bütünleşmeyle elverişli bir ortam, siyasi ve ekonomik yapı gibi imkanlara da sahiptir. Azerbaycan bu imkanlarına güvenerek Avro-Atlantik, Uzak ve Orta Doğu ülkeleri ve Rusya ile türlü konularda işbirliği yapmaktadır. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, jeopolitik önemine güvenerek bu imkanları; ekonomik ve siyasi açıdan ülkenin bağımsızlık güvencesi olarak görmüştür (Kazımlı, 2018: 102-103).

Kafkasya bölgesinde bulunan Azerbaycan, ilk toplumların yerleşim yerlerinden biridir. Azerbaycan bütünlüğünü ancak 1828'de sağlayabilmiş; Rusya ve İran arasındaki savaş sonrasında ise iki bölgeye ayrılmıştır. Azerbaycan bitki çeşitliliği, toprak verimliliği ve doğal kaynak bakımından zengin bir bölgedir. Azerbaycan'ın bu verimli doğası, ilk insan topluluklarının buraya yerleşmelerini kolaylaştırmıştır. Bu coğrafyada genellikle ılıman hava koşulları etkisini göstermekte, bu da hayvancılık ve tarımın verimli bir şekilde yapılmasını sağlamaktadır. Ayrıca Azerbaycan coğrafyasında gümüş, altın, çinko, kurşun, alüminyum ve bakır gibi metallerde zengince bulunmaktadır (Sadık, 2022: 11, 15).

SSCB, Güney Kafkasya'yı yıkılana kadar denetimi altında tutarak, onun dışarıya karşı kapalı olmasını sağlamıştır. 20. yüzyıl sonlarında ise SSCB'nin dağılmasıyla birlikte, Güney Kafkasya, dış dünya tarafından tekrar ilgi çekmeye başlamıştır. Güney Kafkasya Bölgesi aynı zamanda Müslümanlık ve Hristiyanlığın önemli değerlerini bünyesinde bulundurmaktadır. Bu bölgenin yıllarca Rusya denetiminde bulunması, kendine has çeşitli özellikler geliştirmesini sağlamıştır. Örneğin Rusya'nın, modern eğitimi zorunlu kılmış olması, o bölgede modernleşmeyi ve endüstrileşmeyi hızlandırmıştır. Rusya, bu bölgenin coğrafi konumuna yayılcı politika izlemesi sebebiyle ihtiyaç duymuştur (Kazımlı, 2018: 101).

Güney Kafkasya'nın Transkafkasya olarak isimlendirilmesi, SSCB yıkılana kadar, Moskova tarafından tercih edilmiştir. Güney Kafkasya ülkelerinden her biri günümüzde de dış kuvvetlerden kendi bağımsızlıklarını koruma eğilimindedir. Bu devletlerden her biri farklı dış politika anlayışı benimsemiştir. Örneğin Gürcistan, Amerika'ya; Ermenistan, Rusya'ya; Azerbaycan ise Türkiye'ye yakın durmaktadır (Yılmaz, 2018: 1-2).

1. BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ VE SONRASINDA AZERBAYCAN

Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya'ya büyük önem vermekteydi. Uygulamaya koyduğu politikaların iki temel amacı olduğu söylenebilir. Bunlar, Müslüman Türklerin haklarını korumak ve kendi sınır güvenliğini sağlamaktır (Seyidov ve Akıncı, 2021: 395).

Osmanlı ile İran, 18. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya için aralarında mücadele ettikleri sırada, Çar I. Petro'nun reform hareketleriyle Rusya, güçlenerek bu bölgeye müdahale etmeye başlamıştır. Petro'nun asıl amacı, İran ve Türkistan üzerinden Hindistan'a varmak, ticari açıdan gelişme sağlamak, en önemlisi de Güney Kafkasya'nın konumundan yararlanmaktır. Osmanlı'nın duraklama döneminde olması ve İran'da yaşanan iç karışıklıklar Rusya'nın Güney Kafkasya'ya girmesini kolaylaştırmıştır (Saydam, 2014: 243).

Çar I. Petro, Hazar kıyılarına büyük önem vermiş ve bu kıyıları Rusya'ya bağlamak istemiştir. Bunun için çeşitli hazırlıklar yapan Petro, Safeviler'in Hazar kıyısında bulunan limanlarını işgal etme sürecine başlamıştır. Petro'nun uyguladığı bu işgal politikası, Güney Kafkasya'da Osmanlı-Rusya ve Osmanlı-Safevi anlaşmazlığına sebep olmuştur. Osmanlı bu konuda Petro'nun işgal politikasını doğru bulmamıştır. 1722 yılında Rusya'nın Hazar kıyılarına gelmeye başlamasıyla Osmanlı, kendi ordusuna Gürcistan'a hücum etmesi için emir vermiştir. 1723 yılının sonlarına doğru ise Osmanlı ile Rusya, Güney Kafkasya topraklarını kendi aralarında paylaşmıştır. 1724 yılında bu meseleye ilişkin İstanbul'da Osmanlı Devleti ve Rusya arasında bir sözleşme imzalanmıştır. Bu sözleşmeye göre, Hazar denizinin batı ve güney kesimleri Rusya'ya, Güney Kafkasya bölgesinin doğu kesimleri ile Güney Azerbaycan Osmanlı'ya bırakılmıştır. Böylece Rusya, Osmanlı ile barış çerçevesinde istediğini elde etmiştir (Alizade, 2010: 113).

Rusya'nın, özellikle Güney Kafkasya bölgesinde izlediği askeri ve siyasi politikalar, hakimiyetini o bölgede devam ettirme amaçlıdır. Rusya ilk olarak, bu bölgede eskiden beri var olan kurumları, kendi bünyesine yakınlaştırmak istemiş; sonrasında ise kendisinin hakimiyetinden önceki idare kurumlarını işlevsizleştirerek kendi merkezine bağlı yeni idari yapılar oluşturmuştur (Bozkuş, 2022: 128).

19. yüzyıl başlarına gelindiğinde ise Ermeniler Rusların desteğiyle Güney Kafkasya'ya yerleştirilmiştir. Berlin Kongresi'nde katılımcı ülkelerden güç bulan Ermeniler, Doğu Anadolu'da saldırılar gerçekleştirmeye başlamıştır. Ermenilerin dış desteklerden güç bularak gerçekleştirdiği bu eylemler, sayıca artış göstermeye başlayınca Osmanlı, Ermenileri bölge dışına gönderme kararı almıştır. Ermeniler bu durumla karşılaşınca Kuzey Kafkasya'ya doğru göç etmeye başlamıştır. Bu göçler, 19. yüzyıl öncesinde Rusya'nın Ermenilere uyguladığı göç politikalarının devamı niteliğindedir. Rusya, bu göç politikasıyla Anadolu Türklüğü ile Azerbaycan Türklüğü arasında set olarak Ermenileri koymayı hedeflemiştir (Kızıllı, 2016: 4).

Rusya, Petro'nun geleneğini sürdürerek politikalarını coğrafyaya göre şekillendirmiş, bu sebeple Kafkasya'ya ordular göndermiştir. 1804 yılında başlayan mücadelelerle Nahçıvan, Revan, Şeki, Karabağ, Bakü, Şirvan ve Kuba bölgeleri fiilen Rusya himayesine geçmiştir. İran, "Gülüstan Antlaşması" ile bu durumu kabul etmiş, kısa süre sonra ise Kuzey Kafkasya için, 16 Temmuz 1826'da ordusuyla beraber saldırıya geçmiştir. İran, gerçekleştirdiği bunun gibi saldırılarda başarılı olamayıp en sonunda yenilgiyi kabullenmiştir. Bu kabullenme üzerine, Türkmençay kasabasında "Türkmençay Antlaşması" imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Azerbaycan güney ve kuzey olmak üzere ikiye ayrılmış; Kuzey Azerbaycan, Rusya himayesinde; Güney Azerbaycan ise İran topraklarına katılmıştır. Ayrıca bu antlaşmayla Azerbaycan'a olan Ermeni göçlerinde de artış yaşanmıştır (Kızıllı, 2016: 3-4).

Rusya, I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'da Erzincan'a kadar ilerlemiş olsa da Bolşevik İhtilali sonrasında geri çekilmiştir. Ermeniler bu süreçte ortaya çıkan siyasi kargaşadan faydalanarak Erzurum, Van, Kars, Bitlis, Muş, Nahçıvan, Erivan, Ordubad ve Zengezur'u içine alacak bir Ermeni devleti kurmak amacıyla silahlandı ve silahlı birlikler oluşturdu. Bölgenin yerel halkına karşı katliamlar yaptılar (Şimşek, 2010: 119).

Birinci Dünya Savaşı sürerken Rusya'da meydana gelen Bolşevik devrimiyle birlikte Rusya, Çarlık döneminden Sovyetler Birliği dönemine geçmiştir. Bu geçiş sürecinde, Kafkasya bölgesinde bağımsızlık mücadeleleri yaşanmıştır.

Moskova Antlaşması (16 Mart 1921) ile üç Sovyet Cumhuriyeti (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) arasındaki sınırlar belirlenmiştir. Bu anlaşma aynı zamanda Ermenistan'ın, Türkiye ve Azerbaycan topraklarındaki hayallerine de engel olmuştur. Rusya ile yapılmış olan Moskova Antlaşması sonrasında söz konusu Güney Kafkasya'daki Sovyet cumhuriyetleri ile Türkiye'nin ilişkisinin çerçevesini belirlemek için bir konferans ihtiyacı doğmuştur. Bu cumhuriyetler ile Türkiye ve Sovyet Rusya arasında bir antlaşma 13 Ekim 1921'de imzalanmıştır. Yapılan antlaşmanın 5. maddesi gereğince Türkiye ve Ermenistan, Azerbaycan'ın himayesinde Nahçıvan özerk vilayetinin kurulmasını kabul etmişlerdir (Soysal, 1989: 40-46).

Sovyetler Birliği, 1922 yılında gücüne kavuştuktan sonra Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan tekrar Rusya himayesine girmiştir. Temmuz 1921'de Sovyetler Birliği, Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlamıştır. 23 Temmuz 1923'e gelindiğinde ise Sovyetler Birliği, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içerisinde Dağlık Karabağ Özerk Oblastı'nı kurmuştur. Ayrıca bu dönemde Hankendi, Oblastı'nın başkenti olmuştur. 1989'da ise Sovyetler Birliği, Karabağ Özerk Oblastı'nın özerkliğini kaldırarak, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlamıştır. Ermenistan bu konuda, Oblastı'nın ya kendine ait olmasını

ya da özerk halinin devam etmesini talep etmiştir. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle Azerbaycan ve Ermenistan'ın aralarında anlaşmaya varamadığı bir konu olan Dağlık Karabağ meselesi, Birinci Karabağ Savaşı'na sebep olmuştur. Bu savaş, 1994 yılında ateşkes imzalanıncaya kadar devam etmiştir (2021, Çeliksoy: 127).

Rusya, Güney Kafkasya'ya ilk olarak I. Petro zamanında yanaşmaya başlamıştır. Ancak hukuki olarak Azerbaycan'ın Rusya'ya resmi olarak bağlı hale gelmesi 1828 tarihli “Türkmençay Antlaşması” ile olmuştur. Bu antlaşmayla Azerbaycan'ın politik yapısı artırılmış, Azerbaycan bölgesel olarak parçalanmıştır. Kısaca Rusya bu antlaşmayla, Azerbaycan üzerinde sömürge politikalarına başlamıştır. (Açikkaya, 2010: 404) Ayrıca bu antlaşmayla Azerbaycan iki bölgeye ayrılmıştır (Yılmaz, 2013: 74).

1970 senesinde başlayan yumuşama süreciyle Türkiye ile Azerbaycan arasında kültür ve sanat alanında alışverişler tekrardan canlanmıştır. Ancak yeniden yapılanma ve yumuşama süreciyle, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin tekrar başlaması yine Sovyet kontrolünde olmuştur. Yumuşama dönemi, kültürel açıdan Türkiye ve Azerbaycan arasında yeni ilişkiler oluşturmuştur. Örneğin bu dönemde ilk olarak devletlerin kütüphaneleri arasında yani, “Sovyet Azerbaycan Cumhuriyeti Kütüphanesi” ile “İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü kütüphaneleri” arasında anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşma, iki devletin de ortak dil, kültür ve tarihe dayandığı görüşüne sahiptir. 1980'li yıllardan itibaren türlü yayınevleriyle ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Reşat Nuri ve Suat Derviş gibi Türk yazarların eserleri, Rusça ve Azerbaycan Türkçesine çevrilmeye başlamıştır. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki kültürel etkileşime bir diğer örnek ise 1987'de İstanbul'da Atatürk Kültür Merkezinde gerçekleşen “Azerbaycan Halısı” adlı sergidir. 1990'lı yıllardan itibaren Sovyet Rusya karşısında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, bağımsızlığını kazanmadan önce Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ülkeleri aralarında yer almıştır, bu sebeple bu dönemde Azerbaycan'ın Türkiye'yle olan ilişkisi sınırlı olmuştur. SSCB'nin “Sovyet insanı” oluşturma gayesi, kültürel olarak Azerbaycan halkına olumsuz etki yaratmıştır. Azerbaycan o dönemde, geleneksel ve ulusal değerlerinden uzaklaştırılması, dilinin ve alfabelerinin değiştirilmesi gibi politikalarla karşı karşıya kalmıştır (Önen, 2021: 923-930). Örneğin, Stalin 1937 yılında Azerbaycan kimliğinden Türklük ifadesini çıkartmış, alfabetesini Latin alfabetesinden Kiril alfabetesine döndürmüştür. Stalin burada, Azerbaycan'ın diğer Türk toplumlarıyla olan bağı koparmak istemiştir. Ebulfez Elçibey bunun tam tersi olarak 1992 tarihinde resmi dilin Türkçe olmasını istemiş ve bu isteği Azerbaycan Parlamentosu tarafından kabul edilerek resmi dilin Türkçe olması onaylanmıştır. Ancak, Elçibey'den sonra başa gelen Haydar Aliyev resmi dili Türkçe değil, Azerbaycanca olarak nitelendirmiştir (Ghanbarlou, 2022: 22-23).

1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması sebebiyle, kendi kendini fesheden SSCB karşısında bağımsızlaşan Azerbaycan, uluslararası düzeyde özgür biçimde politika yürütmeye başlamıştır (Karimov, 2007: 1). Ancak ilk başlarda yürütülen bu politikalarda Sovyet etkisinin devam ettiği bilinmektedir. SSCB'nin çökmesiyle Azerbaycan gibi Türkmenistan, Kırgızistan ve Kazakistan gibi ülkeler de bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Türkiye böylelikle Türk devletlerinin bulunduğu bölgede, özellikle Azerbaycan'da politik olarak etkin bir konuma sahip olmuştur. Petrol zengini olan ve artık bağımsızlığını kazanmış bir devlet olan Azerbaycan'ı, uluslararası düzeyde ilk tanıyan devlet Türkiye'dir. 1992 yılından itibaren Türkiye ile aralarında birçok diplomatik ilişki kurulmuştur. 90'lı yıllardan itibaren Türkiye, Azerbaycan'la olduğu gibi diğer Türk devletleriyle de

diplomatik ilişkiler kurmaya başlamıştır. Ayrıca; kültürel bağları pekiştiren çoğu etkinlikleri düzenleyen TÜRKSOY 1993 senesinde, bu ülkelerin Kültür Bakanları tarafından kurulmuştur. Ancak Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişki, Türkiye'nin diğer Türk dünyasıyla olan ilişkisine göre ortak dil, kültür, gelenek gibi etkenlerden dolayı daha da gelişmiştir (Önen, 2021: 930).

Kafkasya üzerinde en önemlisi de Nahçıvan üzerinde, Türkiye'nin etkisini belli eden, Türkiye ve Nahçıvan'ı birbirlerinin parçası haline getiren belgeler "Kars ve Moskova Antlaşmaları"dır. İmzalanan bu antlaşmalarla Türkiye'de gelişen bir olay Nahçıvan'ı; Nahçıvan'da gelişen bir olayda Türkiye'yi etkiler hale gelmiştir. Nahçıvan, bulunduğu yer dolayısıyla Türkler için önem taşımaktadır. Nahçıvan'ın Türkiye'de ayrı bir yerinin olması, fiziken Türkiye'yle bağlantılı tek toprak parçası olmasından kaynaklanmaktadır. Daha önce de bahsedilen "Kars Antlaşması", 13 Ekim 1921 tarihinde Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında imzalanmıştır. "Kars Antlaşması" ile özerkliğine kavuşan Nahçıvan, 1990'lı yıllardan sonra Orta Asya'ya giriş kapısı olmuştur. Millî Mücadele yıllarında, Türkiye ile Rusya arasındaki ilişki, 16 Mart 1921 yılında imzalanmış olan "Moskova Antlaşması" ile, Kafkasya ile olan ilişkilerde Kars Antlaşması'yla kesinlik kazanmıştır. Ayrıca "Kars Antlaşması", Türkiye'nin, Kafkasya ile olan ilişkisini düzene sokmuştur. (Karabulut, 2021: 1-2).

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkinin özeti 'Tek millet, iki devlet' anlayışıdır. Özellikle Sovyet Rusya'nın çökmesiyle birlikte Karabağ'da uzun süre var olan çatışmalarda, Türkiye de bu sorunun çözümü için çaba sarfetmiştir. Karabağ'ın işgali sebebiyle Türkiye, Ermenistan'a sınır kapılarını kapatarak Azerbaycan'ın yanında olduğunu kanıtlamıştır. Bu iki ülke arasında yakın ilişkinin var olmasında daha önce de değinildiği üzere, ortak tarih ve kültürün etkisi olduğu gibi aralarındaki siyasi ve ekonomik faaliyetlerinde etkisi büyüktür (Bozkuş, 2022: 130).

1990'lı yıllarda Sovyet Rusya'nın çökme dönemi sürecinde içerisinde yer alan birçok devlet bağımsızlık mücadelesi gerçekleştirmiştir. Bu mücadelelerden biri, Azerbaycan ve Ermenistan arasında çatışma unsuru olan Karabağ bölgesinde yaşanmıştır. Karabağ bölgesi, milliyetçilik ekseninde hem Ermenistan hem de Azerbaycan için önemli bir mücadele alanıdır. Karabağ meselesi, Azerbaycan'ın iç bütünlüğünün sağlanmasını engellemiştir (Göktürk Çetinkaya, 2020: 18-19).

Sovyet Rusya'nın çökme dönemine girmesiyle, Azerbaycan'da bağımsızlık taraftarı olan aydın kesimler tarafından 1989 yılında Azerbaycan Halk Cephesi kurulmuştur (Ghanbarlou, 2022, s.21).

Moskova eliyle Azerbaycan Komünist Partisi başına getirilen Ayaz Muttalibov Mayıs 1990'da Azerbaycan Yüksek Sovyeti isteğiyle başkan olmuştur (Göktürk Çetinkaya, 2020: 17-18). Muttalibov başkanlığı döneminde Türkiye'nin Cumhurbaşkanı olan Turgut Özal'ı ülkesinde ağırlamış, 1992 yılında ise iki devlet arasındaki ilişkilerin iyileşmesi için Muttalibov'un Türkiye'ye ziyarete geldiği sırada, iki devlet aralarında "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması"nı imzalamışlardır. Muttalibov'un, uluslararası politikada iyi ilişkiler geliştirmek istediği devletlerden biri Türkiye Cumhuriyeti'dir (Eyvazov, 2019: 6-7).

Muttalibov'un 1991 senesinde Bağımsız Devletler Topluluğu katılmak için imza atması milliyetçi tarafa, Ermenistan ve Rusya ile eylem içerisinde bulunduğu mesajını vererek eleştiri almasına sebep olmuştur. Ayrıca Muttalibov'un, Dağlık Karabağ'da Ermeniler tarafından

gerçekleştirilen Hocalı Katliamında da yeterli olamaması Halk Cephesi tarafından eleştirilmesine sebep olmuştur. Bu kadar eleştiriye rağmen, Muttalibov'un başkanlığının devam etmesine karar veren Azerbaycan Yüksek Sovyeti ve başkanlık binası sonuç olarak iki gün kuşatılarak Muttalibov'un başkanlıktan gitmesi sağlanmıştır. Ordu ise bu dönemde güçlü bir yapı sergilememektedir. Bunun sebebi ise Muttalibov'un düzenli ordu yaratma girişimini kabul etmemesidir. Bu dönemde Halk Cephesi güçlü bir ordu bulunmaması sebebiyle, Karabağ'daki çatışma için bir kuvvet meydana getirmiştir. Fakat bu kuvvet, düzenli şekil ve yeterli maddi destek alamamıştır. Muttalibov'dan sonra devlet başkanlığına geçici olarak Prof. Yakup Mehmedov gelmiştir. 7 Haziran 1992 seçimiyle ise demokratik yollarla iktidara Halk Cephesi Başkanı Ebulfez Elçibey gelmiştir. Ebulfez Elçibey, Ayaz Muttalibov'un aksine yönünü Rusya'ya değil, Türkiye'ye çevirmiştir (Göktürk Çetinkaya, 2020: 18-19).

Ebulfez Elçibey'in en önemli icraatlarından biri ise Rus ordusunu tasviye edip, yerine milli bir ordu kurmasıdır (Ghanbarlou, 2022: 21). Elçibey başkanlığı döneminde, Azerbaycan'da hem iç hem de dış sıkıntılar yaşanmıştır. Rus ordusu hala ülke topraklarında Ermeniler ise Rusya'nın desteğini arkalarına alarak toprak iddia etmekteydiler. Elçibey dönemindeki en büyük başarılarından biri Rus Ordusu'nun Azerbaycan topraklarından çıkarılmasıdır (Eyvazov, 2019: 7-8). Ayrıca Elçibey'in yönünü Türkiye'ye çevirmesi, aralarındaki diplomatik ilişkiyi de geliştirmiştir. Türkiye bu süreçte Ebulfez Elçibey'in cumhurbaşkanı olmasını desteklemiştir. Ancak bu dönemde Azerbaycan sınırlarını hala Rusya'nın korumakta olduğu bilinmektedir. Elçibey döneminde düzenli ordu kurma istediği hâkim olmuştur. Türkiye'den bu tarihte emekli astsubaylar askeri eğitim amaçlı Azerbaycan'a gitmiş, aynı şekilde Azerbaycan'dan da belirli sayıda öğrenci askeri eğitim almak için Türkiye'ye gelmiştir (Göktürk Çetinkaya, 2020: 19). Ebulfez Elçibey cumhurbaşkanı olduktan sonra Azerbaycan tarihine dayanan bir millet inşa etmek için birçok uygulamalarda bulunmuştur. Örneğin Elçibey, Orhun Kitabelerinin okunmasının 100.yılında tören yapılması için bir komitenin kurulmasını istemiştir (Ghanbarlou, 2022: 21-22).

Ebulfez Elçibey dönemindeki ordu, Karabağ meselesinde başarılı olmaya başlamıştır. Ancak dönemin savunma bakanlığında Rahim Gaziyev ve Albay Suret Hüseyinov, bulunmaktadır. Hüseyinov, bağımsızlık döneminde milis adı verilen kuvvetlerin başına kendi kendine vermiş olduğu albay rütbesiyle geçmiştir. Hüseyinov'un güç sahibi olmasının nedeni ise Karabağ ve Ermenistan arasında Azerbaycan himayesinde bulunan tek bölge olan Kelbecer'i elinde bulundurmasıdır. 1993 Şubat ayında Devlet, bu milis kuvvetlerini düzenli ordu kurabilmek için birleştirmek istemiştir. Ancak bu dönemde Ermeni saldırıları tekrardan başlamıştır. Karabağ'a değil de Kelbecer'e saldırıya gecen Ermenilere karşılık, Bakü'den gelen emirleri dinlemeyen Hüseyinov, milis kuvvetlerini geri çekmiştir. Bu olay neticesinde Elçibey, emre uymayan Rahim Gaziyev'i ve Suret Hüseyinov'u görevden almıştır. Bunun üzerine Hüseyinov, Gence şehrine gitmiştir. Sonuç olarak, Azerbaycan'ın kendi ordusunda yaşanan bu çözülme sebebiyle Ermeniler çatışmaya gerek kalmadan hızlıca ilerlemeye başlamışlardır. Elçibey zamanla hükümet içindeki desteğini kaybetmiş ve giderek yalnız kalmaya başlamıştır. Bu dönemde ülkede yolsuzluk hakimdir, şeffaflık ve hukuka uygun işleyen bir yargı bulunmamaktadır. Ekonomide aynı şekilde kötüye gitmektedir. Bütün bunlarda sonuç olarak hükümeti, işini yapamaz hale getirmiştir (Sancak, 2017: 65).

Ebulfez Elçibey'den sonra politik olarak daha kıdemli olan Haydar Aliyev, ağır ağır ülke kontrolünü eline almaya başlamıştır. Aliyev, idare alanında kariyerine, Nahcivan Özerk Sovyet

Sosyalist Cumhuriyet İçişleri Halk Komiserliğindeki bir bölüme başkanlık yaparak başlamıştır. 1944 yılından itibaren ise devlet güvenlik teşkilatı için çalışmıştır. 1967 yılında, SSCB Bakanlar Kurulu'na bağlı olarak çalışan Devlet Güvenlik Komitesine başkan olmuştur. Ayrıca bu dönemde korgeneralliğe terfi etmiştir. 1969 yılında Aliyev, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nde Birinci Sekreter seçilerek Azerbaycan'ın en üst yöneticisi olmuştur. 1982 yılında ise Aliyev, SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Birinci Yardımcısı olmuştur (Sancak, 2017: 66; Qasımlı, 2010: 20-21).

1989 yılından sonra Haydar Aliyev'in iktidara gelmesini isteyen bir kesim, "15ler hareketi"ni başlatmıştır. Ancak bu hareket, başarıya ulaşamamıştır. Aliyev 1990 yılında Moskova'dan Bakü'ye dönerek Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nde Nahçıvan milletvekili olmuştur. Bakü'de aynı yıl gerçekleşen katliam karşısında Gorbaçov'a karşı bir konuşma yapması, kendisini Azerbaycan halkı karşısında daha görünür kılmıştır. Aliyev sonrasında Komünist Parti'den istifa etmiş, SSCB'nin çözülmesini fırsat bilerek 4 Eylül 1991 seçimlerinde Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti Yüksek Meclisi Başkanı olmuştur. 15 Haziran 1993 yılında Haydar Aliyev, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi'nin başkanlık görevine seçilmiştir. Elçibey ise, Bakü'yü terk ederek Nahçıvan bölgesine dönmüştür. 24 Haziran tarihinde parlamento, Elçibeyin yetkilerini, Aliyev'e aktarmıştır. Sonrasında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde halktan aldığı %99 oyla Aliyev, cumhurbaşkanı seçilmiştir (Karimov, 2007: 24-25).

1993'te Haydar Aliyev'in başa gelmesiyle tek partili sisteme geçilmiş, Yeni Azerbaycan Partisi kurulmuştur. Aliyev döneminde Ermenistan'ın saldırılarına karşı Rusya'nın sessiz bir tavır takınması, Karabağ'ın kaybedilmesine sebep olmuştur. 5 Mayıs 1994 yılında Aliyev, sükunetin sağlanması için Bişkek Protokolü'nü imzalamıştır. Bu protokolle ateşkes süreci başlamıştır. Aliyev ilk zamanlar Rusya yönelimli politika izlemiş, istediği karşılığı alamayınca da yönünü Batı ülkelerine ve Türkiye'ye çevirmiştir. Bununla birlikte Türkiye ile yeni ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Haydar Aliyev'in vefatından sonra iktidara oğlu İlham Aliyev gelmiştir. İlham Aliyev, babası gibi dış ilişkilerde denge politikası izlemiştir. Azerbaycan'ın bu dönemde Türkiye'yle olan ilişkisi üst düzeye ulaşmıştır. Örneğin, 2004 yılında Çevre Koruma Alanında İş birliği Anlaşması gibi diğer yıllarda da birçok anlaşma imzalanmıştır. 2020 yılında, İkinci Karabağ Savaşı döneminde Türkiye Azerbaycan'a siyasi, manevi ve askerî açıdan destekte bulunmuştur. Aynı yıl Azerbaycan ve Türkiye arasında kimlik ile giriş çıkış izni anlaşması imzalanmıştır (Önen, 2021: 926, 937).

2. AZERBAIJAN-ERMENİSTAN MESELESİ

Osmanlı himayesinde olan Karabağ, 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmençay anlaşmalarıyla Rusya himayesine girmiştir. Bu dönemde Karabağ'da yaşayan Türkler ve diğer Müslüman halk İran'a kaçmış, Ermeniler ise tam aksine Karabağ'a gelmeye başlamışlardır. 1877-78 yılında Osmanlı ve Rusya arasında gerçekleşen savaşla bu göç daha da artış göstermiştir. Ermeniler Zengezur, Nahçıvan ve Karabağ'ı alabilmek için Birinci Dünya savaşı sonrasında İngiltere ve Rusya ile ilişkiler kurmuşlardır (Yılmaz, 2018: 7).

Yaklaşık 20 yıldan fazla süredir çatışma halinde olan Azerbaycan ve Ermenistan, 1994 yılında aralarında ateşkes yapmış olsalar da uzun süreler Ermenistan, Azerbaycan topraklarının %20'sini işgali altında tutmuştur. Aralarında gerçekleşen ateşkes ilanından sonra Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı Minsk Grubu çabasıyla çözüm arayışları sürdürülmüş, ancak bu çabalar yirmi yılı

aşan süre zarfında herhangi bir çözüm üretmemiştir. Bu sorunun tarihçesini bilmeden çözüm üretmek pek mümkün görünmemektedir. Azerbaycan ve Ermenistan'ın çözüm önerileri farklı temeller üzerinde yükselmektedir. Ermenistan, Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayanların kendi kaderlerini tayin etme hakkının olduğunu ve yapılacak bir referandumla kararı bölgede yaşayanların vermesini talep etmiştir. Nüfusun çoğunluğu Ermenilerden oluştuğu için böyle bir çözüm Azerbaycan tarafından kabul edilmemektedir. Azerbaycan çatışmanın Ermenistan'ın "Büyük Ermenistan" ideolojisine ulaşmak istemesinden kaynaklandığını iddia etmektedir (Şihaliyev ve Yılmaz, 2015: 32). Tarihsel olarak Karabağ'ın, Azerbaycan'ın vazgeçilmez bir parçası olduğunu dolayısıyla bu toprakların Azerbaycan'da kalması gerektiğini savunmaktadır. Referanduma gidilmesi için iki devlet arasındaki toprakların kime ait olduğu noktasında bir anlaşmazlığın olması gerekir. Halbuki Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu noktasında herhangi bir tereddüt söz konusu değildir. Bu topraklarda referanduma gidilmesi noktasında Ermenistan ile Azerbaycan arasında bir uzlaşma da söz konusu olmamıştır (İbayev, 2010: 122-123).

Dağlık Karabağ, 1735 yılında yapılan Gence Anlaşmasıyla İran'a; 1855'te Amasya Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne; 1828 yılında yapılan Türkmençayı Anlaşması ile de Çarlık Rusya'ya bağlanmıştır (Suyundikov, 2021: 133).

Dağlık Karabağ'da gerçekleşen çatışma, yalnızca Azerbaycan ve Ermenistan'ı etkilememiş tüm bölgede etkisini göstermiştir. Karabağ, Azerbaycan için kendisini tamamlayan bir parça, kültürel ve siyasi birliğinin tamamlayıcısı olmuştur. Bu bölge, üç asır boyunca Rusya'nın etkisiyle Türk ve İslami değerlerden arındırılmış, Ermenilerin buraya yerleştirilmeleri sağlanmıştır. Ermeniler bu bölgeye yerleştikten sonra, etnik ve kültürel temizliğe devam etmiş, böylelikle küçük bir Ermeni devleti kurmayı amaçlamışlardır. Buradan anlaşılacağı üzere Rusya, I. Petro döneminden başlayan sıcak denizlere inme çabasında başarıya ulaşmak için Ermenilerden yararlanmıştır (Yılmaz, 2013: 71-72).

Rusya'nın Güney Kafkasya'ya yani Osmanlı Devleti ile sınır olan bölgelere kısa zamanda Ermeni nüfusunun yerleştirilmesi için çaba sarf etti ve kısa süre içerisinde söz konusu bölgede yerleştirilen Ermenilerin sayısı 1 milyon 300 bine ulaştı. 1905-1907 yıllarında Ermeniler kitlesel olarak Türklere saldırdı ve soykırım yaptılar (Qasımlı, 2010: 3-4). 1905 ile 1920 arasında Ermeniler tarafından imha edilen köy sayısı 10 bine yakındır. Söz konusu köylerin sakinleri ise katledilmiştir (Nuriyev ve Nuriyeva, 2010: 207).

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Karabağ'daki Ermeniler, yine Karabağ'da yaşayan Türklerin evine ya da iş yerlerine saldırılar düzenlemişlerdir. Bu saldırılara karşı 15 Eylül 1918'de Türk Ordusunun Karabağ'da harekete geçmesi, Ermenilerin Türklere karşı katliam yapmalarını önlemiştir. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra, Karabağ'a gelen İngilizler, Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul ederek onaylamışlardır. Daha sonrasında ise Karabağ, Rusya tarafından Sovyetleştirilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde Karabağ topraklarının Azerbaycan'a ait olduğu kabul edilse de Ermenistan'ın Karabağ'ı egemenliği altına alma gayesine ses çıkartılmamıştır. Genel olarak Moskova bu iki devlet arasındaki çatışmayı körükleyen bir ortam oluşturma gayesinde olmuştur (Yılmaz, 2013: 96). 1930'lu yıllarda SSCB, özellikle Türkiye ve Fransa'dan gelen Ermenileri de kabul ederek bölgeye yerleşmesini sağladı. 1937-1938 yıllarında Dağlık Karabağ'dan yüzlerce Türk ailesi Ruslar tarafından göç etmeye zorlandı. Daha sonra ortaya çıkan Dağlık Karabağ'a yönelik Ermeni iddialarının zemini böylece oluşturulmuş oluyordu. Bu

durum SSCB'nin Ermenilere olan yakınlığı ve Türk düşmanlığıyla da bağlantılıydı (Qasımlı, 2010: 7). 1948-1953 yıllarında da Türkler bölgeden göç etmeye zorlanmışlardır (Arif, 2010: 38).

Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan Karabağ sorununun temelinde yatan nedenlerden biri de Rusya'nın ortaya çıkan sorunlar yoluyla hem Azerbaycan'ı hem de Ermenistan'ı kontrol etme isteğidir (İrge, 2005: 47; Akıncı ve Jafarli, 2020: 511).

1987 yılında Ermeniler, Karabağ'daki nüfus çoğunluğunun kendilerinde olduğunu öne sürerek Karabağ'ın Sovyet Ermenistan'ına bağlanmasını Moskova'dan talep etmişlerdir. 1988 Şubat ayında Karabağ Ermenileri, Ermenistan'a bağlanma kararı alarak bu bölgedeki Türklere saldırı gerçekleştirmişlerdir. Moskova'nın, Ermenilerin isteklerini reddetmesiyle Türkler ve Ermeniler arasında çatışmalar ortaya çıkmış; Türkler, Ermeniler tarafından Karabağ'dan atılmaya başlanmıştır. 12 Temmuz 1988 tarihinde Karabağ Ermenileri resmen Ermenistan'a bağlanmıştır (İbrahimov, 2010: 397). Özetle Türkler ile Ermeniler arasındaki olay, Türklerin, yurt saydıkları Karabağ'ı Ermenilere vermek istememesi; Ermenilerin ise Dağlık Karabağ'ı Türklere bırakmak istememesinden kaynaklanmaktadır.

Türklerin, Karabağ'ı Ermenilere kolaylıkla vermeyeceği çeşitli olaylarda kendisini göstermiştir. 1988 yılında Azerbaycanlı Türklerin, Lenin Meydanı'nda toplanarak tepkilerini ortaya koymaları, onların milli ruhlarına, birlik ve beraberliklerine verdikleri önemin göstergesidir.

1989 yılında, Sovyet Rusya Yüksek Sovyeti, Karabağ'ı yönetme yetkisini Ermenilerden almış bu yetkiyi özel bir komisyona devretmiştir. Bu komisyonun yetkilerini, Ermeni tarafı kullandığını iddia eden Azeriler, Karabağ'da yeniden Azeri egemenliğinin kurulmasını istemişlerdir. (Yılmaz, 2013: 97). 23 Eylül 1989 yılında, Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. SSCB Yüksek Sovyeti ise Karabağ'ın Azerbaycan'a geri verilmesine karar vermiştir bununla birlikte ise özel yönetim sona ermiştir (İbrahimov, 2010: 397).

Ermenistan Yüksek Sovyet'i bu kararı kabul etmemiş, 1 Aralık 1989 yılında, Karabağ'ı egemenliği altına aldığını söylemiştir. Bu durum Ermeniler ve Azeriler arasında tekrardan çatışma yaşanmasına sebep olmuştur. Bu kanlı çatışmalar 1991 yılına kadar devam etmiştir. Ermeniler, bu dönemde Türk köylerine saldırarak Azeri Türklerini öldürmüşlerdir. 30 Ağustos 1991 tarihinde, Azerbaycan'ın tam bağımsızlığını ilan etmesiyle, Ermeniler tekrardan Türk köylerine saldırılar düzenlemişlerdir. Bu olay sonucunda Eylül ayının sonunda Rusya Federasyon Başkanı Yeltsin ile Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev etkisiyle Azeriler ve Ermeniler arasındaki çatışmanın sonlanması için Jeleznovodsk kentinde bir anlaşma imzalanmıştır. Ancak 20 Kasım 1991 yılında Ermeniler, arabulucu heyet üyelerinin ve Azeri hükümet üyelerinin de bulunduğu helikopterin düşmesine neden olmuşlardır. Bu olay iki devlet arasındaki barış düşüncesini baltalamıştır (Yılmaz, 2013: 97-98).

AGİT'in Minsk Grubu, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmanın sonlanması için farklı zamanlarda üç teklif sunmuştur. Bunlardan ilki 17 Temmuz 1997 yılında sunulan "Paket Çözüm", ikincisi; 2 Aralık 1997 yılında sunulan "Aşamalı Çözüm", üçüncüsü; Kasım 1998'de sunulan "Ortak Devlet" önerisidir. Bunların ilk ikisi Ermenistan, sonuncusu ise Azerbaycan tarafından reddedilmiştir. Ermenistan, çözümün ancak Karabağ'a bağımsızlık statüsünün verilmesiyle mümkün olabileceğini belirtmiştir. Buna karşın Azerbaycan ise Karabağ'a özerklik vermenin ötesinde bir adımın mümkün olmadığını altını çizmiştir (İbrahimov, 2010: 395).

1991 yılında sistematik bir şekilde devam eden, Türklere karşı Ermeni saldırıları, çok sayıda Türkün, Azerbaycan'a göç etmesine sebep olmuştur. Bu saldırılar, Karabağ'da etnik temizlik yapılarak Türklerin gönderilmesi, bu topraklarda yalnızca Rusların ve Ermenilerin kalmasını sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. 25 Şubat 1992 yılında Rus desteğiyle, Ermeniler Hocalı'da bir soykırım gerçekleştirmiş, yüzlerce Azeri Türkü katledilmiştir (Yılmaz, 2013: 98).

Karabağ Savaşı devam ederken BM Güvenlik Konseyi tarafından 822, 853, 874 ve 884 sayılı dört farklı karar 1993 yılında kabul edilmiştir. Söz konusu kararlar Ermenistan'ın işgal ettiği topraklardan çekilmesi yönündeydi. Söz konusu kararlar Ermenistan tarafından uygulanmamıştır (Özdemir ve Kantar, 2023: 735).

Bu tekliflerin yanı sıra 29 Kasım 2007 yılında İspanya'nın başkenti Madrid'de, Azerbaycan'ın ve Ermenistan'ın dışişleri bakanlarının ve AGİT Minsk Grubu başkanlarının da katılımıyla çatışmanın çözümü için görüşme yapılmış ve burada "Madrid İlkeri" adı altında yeni bir harita oluşturulmuştur. Bu ilkeler, Ermenistan'ın işgal ettiği Dağlık Karabağ'daki 7 bölgeden tedrici olarak çekilmesini öngörerek bu bölgede referandum yapılmasını tasarlamaktadır. Yerini terk etmek zorunda kalanların da geri dönüşleri kararlaştırıldı (Ehtibarlı, 2010: 189-190).

Ancak Ermenistan, bu ilkeleri kabul etmeyerek bu bölgelerdeki işgal durumunu devam ettirmiştir. Ermenistan, bu maddeleri kabul etmemesine gerekçe olarak işgali altında bulundurduğu 5 bölgenin Azerbaycan'a verilmesiyle yani kendisinin bu bölgeleri kaybetmesiyle askeri ve jeopolitik açıdan Azerbaycan'ın kendisinden daha avantajlı hale geleceğini söylemiştir. Ayrıca bu bölgelerin kaybedilmesiyle Dağlık Karabağ bağımsızlığının da tehlikeye düşeceğini düşünmüşlerdir. Azerbaycan ve Ermenistan çatışmasına bir diğer çözüm örneği ise Kasım 2008'de imzalanan Moskova Deklarasyonu'dur. Deklarasyon Azerbaycan ve Ermenistan Devlet Başkanları tarafından imzalanmıştır. Bu deklarasyonun amacı ise iki devlet arasındaki anlaşmazlığın çözümününün barışçı yollarla uluslararası hukuka dayandırılarak çözülmesidir (Şihaliyev ve Yılmaz, 2015: 33).

Karabağ işgalinin sona ermesine yönelik Birleşmiş Milletler Güvenlik Kurulu da bazı kararlar almıştır. Bu kararlar işgal yapan ülkeye, işgal ettiği bölgeden çekilmesine ilişkindir. Ancak bu kararlarda ülke isimleri geçmemiş, kararlar yürürlüğe girmiş olsa da devletler kararları uygulamaya sokmamıştır. Ermenistan'ın kararları uygulamadığı halde herhangi bir yaptırımla karşılaşmaması, ona daha da cesaret vermiştir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 14 Mart 2008 yılında çoğunluğun oyuyla bir karar almıştır. Bu karar, Azerbaycan lehinedir, Ermenistan'ın işgale son vermesini istemektedir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun oylamaya sunduğu bu karara Ermenistan lehine oy veren AGİT Minsk Grubu eş başkanları olan; Amerika, Rusya ve Fransa; Azerbaycan'ın Minsk Grubu'na karşı güvensizleşmesine sebep olmuştur. Burada, Azerbaycan lehine verilen karara tepkili yaklaşan Minsk Grubu'nun (Amerika, Rusya ve Fransa) Ermenistan'ı desteklediği açıktır (Şihaliyev ve Yılmaz, 2015: 33-34).

Günümüzde de stratejik açıdan hala önemini koruyan Kafkasya bölgesine önem veren ve bu bölgeyi yakından takip eden diğer devletler, kendi politikalarını buna göre şekillendirmektedirler. Rusya'nın 2008 yılında Gürcistan'a karşı attığı adım, 2014 yılında Kırımın ilhak edilmesi süreci, şu anda Ukrayna ve Rusya arasında yaşanmakta olan meselelere bakıldığında bu tarz mücadelelerin

büyük devletler arasında günümüzde de devam ettiği ortadadır. Ancak bu mücadele artık eski Sovyet bölgesinde gerçekleşmektedir (Bozkuş, 2022: 128).

Azerbaycan için büyük önem arz eden Karabağ'ın Şuşa şehri, çeşitli kültürel ve bilimsel miras kaynağıdır. Ayrıca Şuşa, Azerbaycan için stratejik bir konuma sahiptir. Şuşa, Karabağ'da bulunan Zengezur, Cebrayıl, Cavanşirdi'nin de içinde bulunduğu dört şehirden biridir. Şuşa aynı zamanda önemli müzisyenleri bulundurmasıyla '*Azerbaycan müziğinin beşiği*' olarak da anılmaktadır. İlham Aliyev, bu şehri kültür başkenti ilan etmiştir. Ayrıca Ermenistan, tarihte Azerbaycan'dan bu bölgeyi de almak istemiştir. Ermenistan, bu gayeyle 1991 yılında ilk olarak Hankendi Şehrini ele geçirmiştir. Bu saldırı sonrasında ise 25-26 Şubat 1992'de Hocalı Katliamı'nı gerçekleştirmiştir. Hocalı Katliamı'ndan sonra Ermenistan, 8 Mayıs 1992 yılında Şuşa'yı işgal etmiştir. Bu işgal sonucunda çok sayıda Azeri vatandaşı şehit düşmüş ve esir alınmıştır (Çeliksoy, 2021: 130).

Ermenistan ve Azerbaycan için bir dönüm noktası olan 27 Eylül 2020 tarihinde Ermenistan, Azerbaycan'a işgal ettiği toprakları dahada genişletmek istemesi sebebiyle tekrar saldırıda bulunmuştur. Bu saldırı sonucunda Azerbaycan, 44 gün boyunca Ermenistan'a karşı sıkı bir mücadele göstermiştir. Bu mücadele, İkinci Karabağ Savaşı olarak anılmaktadır. Bu savaşın amacı, Ermenilerin işgal ettiği toprakları özgürleştirmek olsa da bu savaştan Azerbaycan galip çıkmıştır. Azerbaycan'ın bu savaşı kazanmasıyla milliyetçilik unsuru ön plana çıkmıştır (Ghanbarlou, 2022: 14).

Pirinççi ve Güler'e göre (2020: 39) Karabağ'da dört temel dinamikte meydana gelen değişiklikler zaferi mümkün kılmıştır. Bunlar, 1) Mevcut olan durumun uzun vadede taşınabilir olmaması, 2) Azerbaycan'ın askeri kapasitesini hızla arttırmış olması, 3) Türkiye'nin denkleme dahil olması. 12 Temmuz 2020'de Ermenilerin Azerbaycan'ın Tovuz bölgesine saldırımları Türkiye'nin enerji güvenliğini de tehdit etmeye başlamıştı. 4) Bölgesel ve küresel konjonktürün uygun olması.

3. ZENGEZUR KORİDORUNUN İNŞASI

1861'de kurulmuş olan Zengezur bölgesi, bir dağ silsilesiyle çevrilidir (Huseyn-zada ve Kocaman, 2023: 309). Kürekçay Antlaşması ile 14 Mayıs 1905'te bölge (Karabağ Hanlığı) Rusya'ya bağlandı (Akhmedova, 2020: 81). 1905 yılında Ermeniler, Kuzey Azerbaycan bölgesinde; Zengezur, Pembek, Gence, Tiftis gibi bölgelerde Azerilere karşı saldırılar ve katliamlar gerçekleştirmiştir. Mart 1918'de Ermeniler, Bakü'de bulunan Türkleri o bölgeden temizlemek üzere yine saldırı gerçekleştirmişlerdir. Bu saldırıyla Bakü'yü harap bir hale getirmişlerdir (Kızıllı, 2016: 4-5).

1918-1920 arası dönemde hüküm süren Azerbaycan Halk Cumhuriyeti zamanında Zengezur, Karabağ Valiliği'nin dört kazasından biri konumundaydı. Topraklarının büyüklüğü 7.824 km² idi. Bu dönemde Zengezur dört ilden meydana gelmekteydi: Zengezur (burada kaza merkezi Gorus şehri vardı), Kafan, Mehri ve Sisyan (Üste ve Aydın, 2022: 267).

Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında Osmanlı Devleti Bakü ve Güney Kafkasya'dan ordusunu geri çekmiştir. Söz konusu bölgeleri ise İtilaf Devletleri işgal etti. General Tomson İtilaf Devletlerinin komutanıydı. Onun tarafından Zengezur'un beşte dördü Ermeni çete lideri olan

Andronik'e verildi. Andronik, Karabağ ve Gence'yi de içine alan bölgeyi "Küçük Ermenistan olarak adlandırmaktaydı. Bölgede yaşayan Türk ve Müslümanları ortadan kaldırarak, söz konusu toprakları Ermenistan'a katmak istemekteydi. Andronik önderliğinde Balasan Ayrapetov, Usub Haçıyev ve Arutyun Loğmanov gibi çete liderleri bölgede büyük bir katliam yapmışlardır. Zengezur kazasında yakılıp yıkılmış olan köy sayısı 115'tir. 2276 kadın, 2196 çocuk ve 3257 erkek söz konusu katliamda öldürülmüştür. Binlerce kişinin yaralandığı olaylarda 50 binden fazla Zengezurlu göçebe durumuna düşmüştür (Seyidova, 2014: 485).

Ermeniler, 1918'e kadar oluşturulan tampon bölgelerde hep azınlık halinde bulunmuşlardır. Ermenilerin bir bölgede çoğunluk haline gelmeleri ise 1918 ile 1920 yılları ve 1930 ile 1946 yılları arasında Türklere karşı yapılan "etnik temizlik" ile mümkün olmuştur. Bu amaçla 1920 yılında, Azerbaycan'ı parçalara bölme ve bu bölgede Ermenilerin hakimiyet kurmasını sağlama başarıya ulaşmış, ayrıca Borçalı Gürcistan'a; Derbent Dağıstan'a, Erivan ve Zengezur'da Ermenistan'a verilmiştir. Aynı gayeyle Karabağ'ın dağlık kesiminde 1923 yılında özerk bir cumhuriyet kurulmuştur (Kızıllı, 2016: 5).

Mehri bölgesinden bir kısım Ermenistan'a verilerek orada Mehri ili oluşturulurken, bölgenin diğer kısmı ise Azerbaycan'a verildi ve o bölgede Zengilan ili kuruldu. Kafan ili topraklarının bir bölümü 1930'da Ermenistan'a verildi. Kafan'ın bir kısım toprağında ise 1933'te Kubatlı ili kurularak Azerbaycan'a bağlandı. Zengezur kazasında yer alan Zengezur ili 1930'da ikiye bölündü ve Gorus ve Laçın illeri oluşturuldu. Laçın Azerbaycan'a, Gorus ise Ermenistan'a bağlandı. Bu yolla Zengezur'un batı bölgeleri Ermenistan topraklarına dahil edilmiş ve Azerbaycan ile Nahçıvan ve Türkiye bağlantısı koparılmış oldu. Günümüzde Zengezur bölgesi dendiği zaman anlaşılması gereken ağırlıklı olarak Ermenistan'daki Sisian, Gorus, Mehri ve Gafan ile Azerbaycan'daki Kubatlı, Laçın ve Zengilan illeridir (Üste ve Aydın, 2022: 267-268).

Özellikle Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi, Rusya'nın küçük bir toprak parçasını kullanarak attığı stratejik bir adımın göstergesidir. Zengezur bölgesi, eni, 40 ila 45 kilometre ölçüsünde olan Azerbaycan ve Ermenistan'ı birbirinden ayıran stratejik bir bölgedir. 1920 yılında Zengezur bölgesinde nüfusun çoğunluğunu Türkler oluşturmaktadır. Çoğunluğu Türk olan bu bölgeye daha sonrasında Rusya tarafından Ermeniler gönderilmiştir. Çeşitli tarihlerde birçok kez bu bölgede Türk köylerine katliamlar düzenlenmiş ve Türk köylerinin sayıları azaltılmıştır. Örneğin, 1918 yılında gerçekleşen katliam sonucunda Zengezur'da 115 köy ortadan kaldırılmış, çok sayıda insan öldürülmüş ve 50 bin Türk ise köyü boşaltarak göç etmek zorunda kalmıştır. Bu yaşananlardan sonra Zengezur'un, bir set gibi Nahçıvan ve Azerbaycan'ın diğer kısımlarına girmesiyle Türk dünyasına yapay bir engel girmiş olmaktadır. Rusya bu dönemde Türk kültür havzasını bölme girişimlerini başarılı bir şekilde yönetmiş ve İlmsky'nin eğitim politik stratejileriyle Ruslaştırma ve asimilasyon hedeflerini gerçekleştirmeye başlamıştır (Kızıllı, 2016: 5).

Zengezur bölgesinin işgal edilmesi ve yapılan katliam ve sürgünler sonucunda Nahçıvan ile Azerbaycan'ın kara bağlantısı koparılmış oldu. Zengezur'u terk etmek zorunda kalanların önemli bir bölümü de Nahçıvan'a gitmiştir (Azərbaycan Tarixi, 2001: 416). Sovyet iktidarının 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Sovyet iktidarının ilan edilmesinden sonra 28 Temmuz 1920 tarihinde Zengezur, Azerbaycan'dan koparılıp Ermenistan'a dahil edildi. Böylece Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki bağ koparılmış oldu (Seyidov ve Akıncı, 2021: 397).

İkinci Karabağ Savaşı'nda zafer elde edilmesi üzerine Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında 10 Kasım 2020'de Moskova'da imzalanan mutabakat ile Dağlık Karabağ'ın statüsünde köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Mutabakatın 11. maddesi Türk dünyası bağlamında oldukça önemlidir. Bu maddeye göre Nahçıvan ile Azerbaycan arasında sivillerin ulaşımı ve yük taşınması için ulaşım imkanları sağlanacaktı. Nahçıvan ile Azerbaycan arasında tarafların mutabakatı ile ulaşım yolları inşa edilecekti (Özdemir ve Kantar, 2023: 736).

Zengezur bölgesi İran sınırında, Ermenistan'ın güneydoğusunda ve Azerbaycan'ın güneybatısında bulunan 40-45 km eninde olan Azerbaycan ile Nahçıvan arasında yer almaktadır. "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi" 15 Haziran 2021'de imzalandı. Söz konusu belge Zengezur Koridorundan bahseden ilk uluslararası belge olmuştur. Şuşa Beyannamesi'nde Zengezur Koridorunun hem Türkiye ile Azerbaycan ilişkileri açısından hem de bölgesel ilişkiler açısından stratejik bir önem taşıdığı altı çizilmiştir (Tütünsatar, 2022: 67).

İkinci Karabağ Savaşının ardından, Güney Kafkasya'nın stratejik açısından önemi daha da artmış, Orta Asya ve Kafkasya bağlantısı sebebiyle bu bölge, sık sık gündeme gelmeye başlamıştır. Bu konuda, Türk dünyasıyla kara bağlantısı oluşturma hedefi için Zengezur Koridorunun açılması büyük önem arz etmektedir. Zengezur, Türkiye, Azerbaycan ve Nahçıvan arasında kara bağlantısı oluşabilmesi için önemlidir. Türkiye için bu koridorun açılması, diğer Türk dünyalarıyla bağlantı oluşturulabilmesi açısından yeni bir dönemin başlangıcı sayılabilir. Ancak bu koridor hakkında yapılan Brüksel görüşmelerinde Ermenistan'ın koridor açılmasına şüpheli yaklaştığı bilinmektedir (Bozkuş, 2022: 139).

Zengezur Koridorunun açılması, hem jeopolitik hem jeostratejik açıdan önemli olduğu kadar bazı kesimlere göre Turan koridorunun olduğu anlamına da gelmektedir. Bu sebeple Ermenistan kadar Gürcistan ve İran da bu koridorun oluşumuna şüpheyle bakmaktadır. Mevcut dönemde Kafkasya, Rusya ve Orta Asya'nın enerji geçiş yeri olma özelliğiyle bölgede öne çıkan Azerbaycan, daha önce de değinildiği gibi Türk dünyası ile arasındaki politik, tarihi ve kültürel ilişkileriyle de öne çıkmaktadır. Azerbaycan, Ermenistan'ın aksine dünya ile hem global ilişkiler hem konjonktürel gelişmeler bakımından hem de bünyesinde bulunan petrolün fiyat artışı sebebiyle ekonomik açıdan konumunu giderek kuvvetlendirmektedir (Bozkuş, 2022: 140-141).

Zengezur'un jeopolitik önemi oldukça fazladır. Bu sorun alanının ortadan kalkması uzun vadede İsrail'in jeopolitik hedeflerine engel olma potansiyeli taşıyacak kadar büyük bir öneme sahiptir. Zengezur kilidinin çözülmesi sayesinde Çin'den Macaristan'a kadar olan coğrafyanın birleşmesi mümkün olabilecektir (Demirkollu, 2020:135).

SONUÇ

Kafkaslar tarih boyunca medeniyetlerin kesişme ve aynı zamanda çatışma alanı olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti'nin zayıflaması sonrasında bölge hızla işgale uğramıştır. Rusya, kendi stratejisine uygun bir şekilde Ermenileri Güney Kafkasya'ya yerleştirmeye büyük önem vermiştir. Türk dünyasının bağıni kesmek açısından bu politikaya İran'da katkı sunmuştur.

Bölgeye Ermeni göçünün artması beraberinde Türk yerleşim yerlerinin yakılmasına, katliam ve sürgünlere neden olmuştur. SSCB döneminde de söz konusu politikalar uygulanmıştır.

Bağımsızlık sonrası dönemde Ermeniler tarafından Türklere karşı gerçekleştirilen baskı, sürgün ve soykırım politikaları bölgenin istikrarı açısından oldukça olumsuz etki yapmıştır.

Enerji kaynaklarının zengin olmasının yanında geçiş güzergahlarında bulunması da bölgedeki sorunun çözülmesini gerekli kılmaktaydı. Azerbaycan'ın hızla gelişmesi ve askeri anlamda da ciddi adımlar atmasının yanında Türkiye'nin sağlamış olduğu askeri ve siyasi destek II. Karabağ Savaşı'nın başarı ile sonuçlanmasına neden oldu.

Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan durum, bölgenin jeopolitik konumunu daha da güçlendirmiştir. Nahçıvan ile Batı Azerbaycan arasında bağlantı kurulmasını sağlayan Zengezur Koridoru üzerinde varılan mutabakat hem Türk dünyasının bütünleşmesinin yolunu açmış hem de enerji ve ticaretin sağlıklı lojistiği bağlamında yeni bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir Kuşak Bir Yol Projesi bağlamında da güzergahın ciddi ölçüde kısalmasını sağlayan Zengezur Koridoru, küresel ticaretin hem zaman hem de maliyet açısından daha iyi bir şekilde gerçekleşmesine imkân sağlamaktadır.

Zengezur Koridoru üzerinde ulaşım ağlarının tamamlanması ile bölgenin daha önemli bir hale geleceği ortadadır. Türkiye'nin Türk dünyası ile olan ilişkilerinde de sorunsuz bir yolun oluşması değerlidir. Bu süreç Türk dünyasının hem zenginleşmesine hem de kendi arasında kaynaşıp yardımlaşmasına imkân tanıyacaktır.

KAYNAKÇA

- Açma, B. ve Yenişen, K. (2013), “Kafkasya'nın Ekonomik Potansiyeli ve Dönüşümü İçin Politika ve Stratejiler”, Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 2, s. 131-149.
- Açıkkaya, S. (2010), “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 28, s. 403-420.
- Akhmedova, E. (2020), “Ermeni İşgalinden Kurtarılan Kubadlı Rayonunun (İlçesinin) Tarihi ve Kubatlı Toponiminin Etimolojisine Genel Bakış”, IV. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu, Osman Kubilay Gül, Berker Kurt ve Celal Can Çakmakçı, ed., ISBN: 978-605-67570-7-5, 81-86.
- Akıncı, A. ve Jafarli, J. (2020), “Rusya Kısılacındaki Türk Devletlerinin Kimlik Mücadelesi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 25(4), s. 505-524.
- Alizade, O. (2010), “18.Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası”, Gazi Akademik Bakış, 7, s. 105-114.
- Avcı, A. (2021), “Güney Kafkasya ve Türkiye Sosyo-Ekonomik İlişkisi”, Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2, s. 195-205.
- Arif (Şıxəliyev), E. (2010), “Dağlıq Qarabağ, Ermənistanazərbaycan Münaqişəsinin Həllinə Mane Olan Amillər”, ”, Reha Yılmaz, ed., Qarabağ: Bildiklərimiz və Bilmədiklərimiz, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, 38--56, <https://turuz.com/storage/Turkoloji/2017/2826-Qarabagh Bildiklerimiz Ve Bilmediklerimiz-Baki-2010-285s.pdf> (E. T.: 01.05.2023).
- Ayan, E. (2010), “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2, s. 19-50.

- Azərbaycan Tarixi, 1900-1920-cı illər. (2001), 7 Cilddə. 5. Cild. Bakı, AMEA Nəşri.
- Çeliksoy, E. (2021), “İkinci Karabağ Savaşı’nda Şuşa’nın Rolü ve Türkiye-Azerbaycan İşbirlikleri”, *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, s. 126-133.
- Demirkollu, C. (2020), “Zengezur Koridoru Ekseninde Değişen İsrail Jeopolitiği”, *Dördüncü Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı 2020 Bildiri ve Öz Kitabı*, ed., M. Mustafa Kulu, s. 135-137. (E. T.: 13.04.2023), <https://dergipark.org.tr/en/download/journal-file/16701#page=141>
- Deveci Y. B. (2022), “Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri”, *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 8, s. 127-154.
- Ehtibarlı, Y. (2010), “Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Tənzimlənməsində ATƏT-in Rolü”, Reha Yılmaz, ed., *Qarabağ: Bildiklərimiz və Bilmədiklərimiz, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri*, s. 178-198, https://turuz.com/storage/Turkologi/2017/2826-Qarabagh_Bildiklerimiz_Ve_Bilmediklerimiz-Baki-2010-285s.pdf (E. T.: 01.05.2023).
- Eyvazov, R. (2019), *Azerbaycan-Türkiye Dış Ticaret İlişkileri ve Güney Gaz Koridoru’nun Etkisi, Yüksek Lisans Tezi*, Uludağ Üniversitesi.
- Ghanbarlou, R. M. (2022), “İkinci Karabağ Savaşı’nın Azerbaycan Türk Milliyetçiliğine Etkileri”, *SDE Akademi Dergisi*, 5, s. 12-39.
- Göktürk Çetinkaya, S. (2020), “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Askeri Boyutu ve Jandarma Merkezli Yardımlar (1992-2014)”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, s. 15-40.
- Huseyn-Zada, K. ve Kocaman, S. (2023), “Karabağ ve Doğu Zengezur Bölgelerinin Alternatif Turizm Potansiyeline İlişkin Bir Araştırma”, *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(3), s. 304-318.
- İbayev, V. (2010), “Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Beynəlxalq Hüquqi Səciyyəsi”, Reha Yılmaz, ed., *Qarabağ: Bildiklərimiz və Bilmədiklərimiz, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri*, s. 109-126, https://turuz.com/storage/Turkologi/2017/2826-Qarabagh_Bildiklerimiz_Ve_Bilmediklerimiz-Baki-2010-285s.pdf (E. T.: 01.05.2023).
- İbrahimov, Rövsən (2010), “Dağlıq Karabağ Sorununun Uluslar Arası Hukuk Açısından Değerlendirilmesi”, Reha Yılmaz, ed., *Qarabağ: Bildiklərimiz və Bilmədiklərimiz, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri*, 395-438, https://turuz.com/storage/Turkologi/2017/2826-Qarabagh_Bildiklerimiz_Ve_Bilmediklerimiz-Baki-2010-285s.pdf (E. T.: 01.05.2023).
- İRGE N. F. (2005), *Orta Asya’da Uyanan Milliyetçiliğin Sebepleri ve Sonuçları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6 (1), s. 37-58.
- Qasımlı, M. (2010), “Ermənilərin Azərbaycan Torpaqlarına Yerləşdirilməsi və Dağlıq Qarabağa Əsassız İddiaları”, Reha Yılmaz, ed., *Qarabağ: Bildiklərimiz və Bilmədiklərimiz, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münaqişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri*, 3-25, https://turuz.com/storage/Turkologi/2017/2826-Qarabagh_Bildiklerimiz_Ve_Bilmediklerimiz-Baki-2010-285s.pdf (E. T.: 01.05.2023).
- Karabulut, K. (2021), *Kars Antlaşması’nın Nahçıvan ve Karabağ Zaferi Açısından Önemi*, *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, :2, s. 0-0, Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/odak/issue/72625/1174152>

- Karimov, B. (2007), Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1993-2003), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Kazımlı, E. (2018), Azerbaycan'ın Jeopolitik Konumu ve Karabağ Sorunu, Karadeniz Karkaslar: Riskler ve Fırsatlar, s. 101-112. İstanbul: TASAM.
- Kızıl, Ö. (2016), Zengezur Koridorundan Azez'e Türk Dünyası'nda Yapay Set Krizi, (E. T.: 02.05.2023, https://www.academia.edu/32437309/%C3%96m%C3%BCr_KIZIL_Zengezur_Koridorundan_Azeze_T%C3%BCrk_D%C3%BCnyas%C4%B1nda_Yapay_Set_Krizi
- Memmedov, R. (2003), Güney Kafkasya'nın Dış Güvenlik Seçenekleri ve NATO, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Nuriyev, C. ve Nuriyeva, Ş. (2010), “Karabağ Siyaseti ve Azerbaycanlıların Soykırımı”, Yılmaz, ed., Karabağ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz, Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Münəvişələri Araşdırma Mərkəzi Nəşrləri, s. 205-217, https://turuz.com/storage/Turkologi/2017/2826-Qarabagh_Bildiklerimiz_Ve_Bilmediklerimiz-Baki-2010-285s.pdf (E. T.: 01.05.2023).
- Önen, L. (2021), “1990 Sonrası Türkiye ile Azerbaycan Arasındaki Sosyo Kültürel İlişkiler”, Ulak Bilge Sosyal Bilimler Dergisi, 61, s. 923-932.
- Özdemir, D. M. ve Kantar, G. (2023), “Şuşa Beyannamesi'nin Önemi ve Olası Etkileri”. MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12 (2), s. 733-744. DOI: 10.33206/mjss.1221730
- Pirinççi, F. ve Güler, M. Ç. (2020). “Karabağ'da Kırılan 26 Yıllık Paradigma”, İrs, 19, s. 37-45, (E. T.: 20.04.2023), <https://irs-az.com/sites/default/files/2021-01/36-46.pdf>
- Sadık R. (2022), Kısa Azerbaycan Tarihi, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Sancak, İ. (2018), “Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri”, Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 13, s. 57-71.
- Saydam, A. (2014), “Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 1, s. 243-261.
- Seyidov, M. ve Akıncı, A. (2021), “Nahçıvan'ın Varlık Mücadelesinde Türkiye”, International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies, 7 (30), s. 395-401.
- Seyidova, S. (2014), “Ermeni Terör Örgütü Taşnaksütyun'un 1918-1920 Yıllarında Güney Kafkasya ve Yukarı Karabağ'da Yaptığı Katliamlar” Turkish Studies, 9(1), s. 485-494.
- Soysal, İ. (1989), Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, Cilt 1 (1920-1945), Ankara: TTK Yayınları.
- Suyundikov, S. (2021), “Dağlık Karabağ Savaşı'nın Çözümü Bağlamında Türkiye ve Rusya”, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 1, s. 132-145.
- Şabanov, M. (2012), Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Şihaliyev, E. ve Yılmaz, R. (2015), “Ermenistan-Azerbaycan Çatışması: Çözüm Yolundaki Temel Sorunlar ve Gelecek Senaryoları”, Bilge Strateji, 2, s. 31-54.
- Şimşek, O. (2010), “Nahçıvan'ın Jeopolitik ve Jeostratejik Önemi” Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6, s. 111-132.
- Tütünsatar, A. (2022), “Zengezur Koridorunun Uluslararası Ticaret Politikası ve Lojistik Açından Önemi”, Journal of Vocational and Social Sciences of Turkey, 4(8), s. 66-74.
- Üste, A. N. ve Aydın, Ü. S. (2022), “Güney Kafkaslarda Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi Bağlamında Zengezur Koridoru'nun Önemi”, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20 (Özel sayı), s. 261-274.

- Yılmaz, M. (2013), “Karabağ Savaşı ve Adım Adım Hocalı Soykırımı”, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, 2, s. 95-104.
- Yılmaz, R. (2013), “Kafkasya’da Çözölemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, 1, s. 71-90.
- Yılmaz, S. (2018), “Güney Kafkasya Üzerine Bir Analiz”, Iğdır Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3, s. 1-29.